

**ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԽՆԴԻՐՈՂ
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
ՈՌԲԵՐՏ ԹԱԹՈՅԱՆ**

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայ բնակչության թվաքանակի հարցը յուրահատուկ տեղ է գրավում հայ-թուրքական փոխհարաբերությունների՝ 1915թ. Հայոց ցեղասպանության պատմությունը լուսաբանող թուրքական պատմագրության նենգափոխումների շարքում, հանդիսանալով Մեծ եղեռնի ժխտման հիմնափաստարկներից մեկը:

Նպատակն ակնհայտ է՝ ապացուցել, ինչպես գրում է թուրքոֆիլ պատմաբան Ջասքին Մաքքարթին, որ «ժողովրդագրության տեսանկյունից որևէ Հայաստան Օսմանյան կայսրությունում գոյություն չունեի», իսկ «Արևելյան Անատոլիայում» հայկական պետության մասին կարելի էլիներ խոսել միայն այն դեպքում, երբ երկրամասից վտարվեր բնակչության 75%-ը կազմող մահմեդական տարրը: «Վիճակագրական ճշգրիտ հաշվարկները ցույց են տալիս, - շարունակում է նա, - որ որևէ ցեղասպանություն տեղի չի ունեցել... Հայերի ճնշող մեծամասնությունը սովամահ է եղել, կամ էլ մահացել է տիֆից և խոլերայից, այլ ոչ թե նախօրոք կամ-խամտածված ցեղասպանությունից»:¹

Ըստ սփյուռքահայ պատմաբան Լևոն Վարդանի կազմած մատենագիտության՝ առ 1998թ. լույս է տեսել թուրք հեղինակների շուրջ 639 գիրք, որոնք առնչվում են Հայոց ցեղասպանության և հայ-թուրքական փոխհարաբերությունների պատմությանը:² Այդ ուսումնասիրությունների մեծ մասն այս կամ այն կերպ շոշափում են նաև խնդրո առարկա հարցը: Այդքանով իսկ հարկ է կրկին անգամ անդրադառնալ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության թվաքանակի հարցի լուսաբանման թուրքական պատմագրության հիմնական միտումներին:

Օսմանյան Թուրքիայում առաջին պաշտոնական մարդահամարն անց է կացվել 1844թ., Արդու-Ազիզ սուլթանի օրոք: Այդ մարդահամարի տվյալներով կայսրությունում բնակվում էր շուրջ 2 400 000 հայ: Այս թիվը մինչև 19-րդ դարի 70-ական թթ. պաշտոնապես ընդունվում էր կառավարության կողմից, այն նաև տրամադրվում էր թուրքական վիճա-

կազմությամբ հետաքրքրվող առանձին եվրոպական հեղինակներին, օրինակ՝ Ուրբիչինին (1853թ.)⁴ Ավելին՝ համաձայն որոշ թուրքական սալնամենների (նահանգների մակարդակով հրատարակվող տարեկան տեղեկագրեր) հայերի թվաքանակը հասնում էր 3 մլն. 500 հազարի:⁵

Դեռ 1870թ., ըստ օսմանական պաշտոնական սալնամենների, Ասիական Թուրքիայում ապրում էր 17.216.000 մարդ, որից 3.600.000-ը հայ էր:⁶

Սակայն վիճակը փոխվում է, երբ Օսմանյան կառավարությունը 1878թ. կնքված Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով պարտավորվեց «առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցած քարելավումներն ու քարեմորտգումները»:⁷ Բարձր Դուռը, ջանալով ապացուցել, որ այսպես կոչված «հայաբնակ մարզերում» հայերը կազմում էին ընդհանուր բնակչության չնչին փոքրամասնությունը, սկսեցին Թուրքիայում եվրոպական դեսպանությունները հեղեղել իրենց իսկ կողմից անցկացրած «մարդահամարների» արդյունքում ստացված շինծու թվերով: Հայտարարվում էր, որ Արևմտյան Հայաստանում բնակվում է ոչ ավել քան 600000-700000 մարդ: Վիճակագրության կեղծումը կատարվում էր սուլթան Աբդուլ-Համիդ II-ի ամփոփական հրահանգներով: Օրինակ, 1881/82-1893թթ. մարդահամարի արդյունքների ամփոփման կապակցությամբ իր գլխավոր վեզիր Ահմեդ Ջևադին 1895թ. գարնանն ուղղված հուշագրում բռնակալը, խոսելով Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի թվաքանակի մասին, մերժում է վարչապետի ներկայացրած 900000 թիվը որպես չափազանցություն:⁸

Թուրքական պատմաբանները հաճույքով են մեջբերում օտարերկրյա դիվանագետների հետ զրույցներում Աբդուլ-Համիդի կողմից հաճախ արվող, որևէ բնադատության չդիմացող, այն հայտարարությունները, որ անգամ երկրի առավել խիտ բնակեցված մասերում հայերը կազմում են բնակչության միայն 3%-ը, իսկ ողջ հայ ազգաբնակչությունը երբեք չի գերազանցել 450 000-ը:⁹

Դեպքերի ժամանակակից թուրք հեղինակ Հուսեյն Զյազին Զադրին խոստովանում է, որ հայ բնակչության վիճակագրության պաշտոնական թվերը կազմվում էին միտումնավոր խարդախությամբ. «Աբդուլ-Համիդի զահակալության տարիներին մենք նվազեցնում էինք հայ բնակչության թվերը... - գրում է նա և շարունակում: - Աբդուլ-Համիդի հրամանով հայերի թվաքանակը միտումնավոր կերպով ներկայացվում էր իրականից ցածր»:¹⁰

Վիճակագրական տվյալների կեղծման մասին մի վկայություն է առկա, մասնավորապես, Մարգիս և Միսակ Բդեյանների «Հարազատ պատմություն Տարոնո» գրքում:¹¹ Ստանալով Ներսես Վարժապետյան պատրիարքի հրամանով 1880թ. Տարոնում անցկացրած մարդահամարի նախնական տվյալներն, ըստ որի թուրքերի թիվը Մուշի, Բուլանքքի և Մանազկերտի շրջաններում 55000, իսկ հայերի թիվը 225000 էր, տեղի թուրք պաշտոնյաները «համոզեցին» Մուշի քաղաքային ժողովի անդամներից մեկին՝ Կարապետ Էֆենդի Փոթիկյանին, որպեսզի նա այդ մեծ թիվը նվազացույց տա: Փոթիկյանն էլ իր հերթին «համոզելով» քաղաքային խորհրդի այլ անդամներին հայերի թիվը նվազեցրեց մինչև 95000, իսկ թուրքերի թիվը քարձրացրեց մինչև 105000-ը:

Նման գործելակերպը տալիս էր իր սպասված պտուղները: Ըստ վերը նշված՝ 1881/82-1893 թվականներին անցկացված թուրքական պաշտոնական մարդահամարի տվյալների Օսմանյան կայսրությունում նախկին

2400000-ի փոխարեն պաշտոնապես ապրում էր արդեն 1157519 հայ։¹²

Հետագայում՝ 1905թ., հայ բնակչության թիվը «մեծահոգաբար» ավելացվեց 15714-ով, հասցվելով 1173233-ի, իսկ 1914թ.՝ ևս 121618-ով։ Այսպիսով, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ըստ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության կայսրությունում ապրում էր 1294851 հայ։¹³ Նույն այս տվյալներն էին օգտագործում արդեն հետպատերազմյա թուրքական կառավարությունները, երբ Վերսալում, Սկրում և Լոզանում կատարվի քաղաքական-դիվանագիտական պայքար էին մղում՝ փորձելով հիմնավորել իրենց հավակնությունները Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ։

Օսմանյան մարդահամարների տվյալներն առայսօր լայնորեն օգտագործվում են թուրքական պատմագրության կողմից։ Ոմանք դրանք ընդունում են առանց քննադատության, չփորձելով անգամ որևէ փաստարկով հիմնավորել դրանց հավաստիությունը (Յաման, Ուրաս, Քոչաշ), ոմանք փորձում են հիմնավորել դրանք՝ օգտագործելով առանձին միտումնավոր եվրոպական աղբյուրներ, որոնց տեղեկություններն ըստ էության չունեն առանձին նշանակություն և քիսում են նույն օսմանյան վիճակագրությունից (Գյուլուն), ոմանք էլ, հատկապես 70-80-ական թթ. սկսած, գործում են ավելի նուրբ՝ որդեգրելով կեղծ գիտական մեթոդներ (Կարպալտ)։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի թվաքանակի խնդիրը թուրքական պատմաբաններից առաջինը հանգամանակից քննեց Էսատ Ուրասը իր 1950թ. հրատարակված, 1986թ. վերահրատարակված, իսկ 1988թ. անգլերեն լեզվով լույս տեսած «Հայերը պատմության մեջ և Հայկական հարցը» ծավալուն աշխատությունում։¹⁴ Այս, թուրքական պատմագրության համար կարելի է ասել հրահանգային բնույթ կրող երկում, որի հիմնադրույթները գրեթե անփոփոխ կերպով շրջում են թուրք պատմաբանների աշխատություններից մեկից մյուսը, սահմանվում են մաս հայ բնակչության թվաքանակի խնդրի լուսաբանման այն մոտեցումները, մեթոդները և եղանակները, որոնք թուրքական պատմագրության զինանոցում են գտնվում առ այսօր։

Ուրասն իր աշխատության խնդրո առարկա հարցին նվիրված հատվածում ընթերցողին քառացիորեն հեղեղում է տարրեր հեղինակներից և աղբյուրներից քաղած «վիճակագրական» տվյալներով (Բասմաջյան, Քոնտենսոն, Գեյցեր, Թրոտտեր, Թոփչյան, Լիմզ, Ներսես Վարժապետյան, Խատիսյան, Գ. Ասլան, Օրմանյան, Մարսել Լեար (Գ. Ջոհրաքի ծածկանունն է), Վիտալ Զինե, ֆրանսիական դիվանագիտական «Դեղին գիրք» և, վերջապես, Օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության տվյալները)։ Նույնը համակարգված չէ, չի պահպանված ժամանակագրական հերթականությունը և հաճախ չի նշված անգամ աղբյուրի հրատարակման տեղն ու թվականը։

Դիցուկ մեկ օրինակ. հեղինակն այս թվարկման մեջ գետեղել է Խատիսյանի՝ հայ բնակչության 1918թ. հետեղեռնյա վիճակագրությունը, համաձայն որի Օսմանյան Թուրքիայում մնացել էր 281000 հայ, առանց որևէ չմիջին իսկ ակնարկի, թե այդ թիվը որ տարվա իրողությունն է արտացոլում։¹⁵ Ուրասը տարրերություն չի դնում Արևմտյան Հայաստանի 6 վիլայեթների և ողջ Փոքր Ասիայի միջև համեմայն դեպս արևմտյան և ռուս ուսումնասիրողների տվյալները հանրագումարող աղյուսակում թուրք

պատմաբանը Արևմտյան Հայաստանի համար նրանց կատարված հաշվարկները ներկայացնում է որպես ամբողջ Փոքր Ասիայի հայ բնակչության թիվն արտացոլող տվյալներ:¹⁶

Ուրասի հայացքները հետագա զարգացումն են ստանում 1959թ. հրատարակված պրոֆ. Թայր Գյոքքիլզինի «Ազգային պայքարի սկիզբը. Մուղղոսի զինադադարից մինչև Սիվասի կոնգրես» և Անկարայում արդեն 1967թ. լույս տեսած՝ Սադի Քոչաշի «Հայերը պատմության ընթացքում և թուրք-հայկական հարաբերությունները» ուսումնասիրություններում:¹⁷

«Պատմության ողջ ընթացքում, - գրում է Գյոքքիլզինը հետևելով Ուրասին, - թուրքերի հայրենիք հանդիսացող արևելյան վիլայեթներում հայերը կազմում էին աննշան փոքրամասնություն»:¹⁸

Պատմաբանը, ներկայացնելով Արևմտյան Հայաստանում բնակվող հայերի և մահմեդականների հարաբերակցության վերաբերյալ իբր թե եվրոպական վիճակագրությունից քաղված տվյալներ, «մոռանում է» մշել որևէ աղբյուր. «Նախքան պատերազմը, - հայտարարում է Գյոքքիլզինը, - այստեղ 4.000.000 մահմեդական բնակչության դիմաց կար 600.000 քրիստոնյա»:¹⁹

Ինչպես նկատում է այս առթիվ անվանի պատմաբան Ռ. Սահակյանը, թուրք ազգաբնակչության թիվը մահմեդական ողջ ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակում ներկայացնելու միտումը բնորոշ է թուրք պատմաբանների մեծամասնության համար, որոնք դրանով միայն նպատակ են հետապնդում քաբցնել մահմեդական թուրքերի թիվը յուրաքանչյուր վիլայեթում, մի բան, որ ակներևորեն կարող է ցույց տալ, որ թուրքերը միշտ էլ փոքրամասնություն են կազմել:²⁰

Անդրադառնալով առանձին նահանգների բնակչության թվային կազմին՝ Գյոքքիլզինը հայտարարում է, որ Էրզրումի և Բիթլիսի վիլայեթներում թուրքական տարրի գերակայությունն անվիճելի փաստ է, իսկ Դիարբեքրի վիլայեթում հայերի ընդհանուր թիվը չէր հասնում անգամ 5%-ի, կազմելով բնակչության 3,5%-ը:²¹

Նման մոտեցում է ցուցաբերում այս հարցում Քոչաշը, որը, հետևելով Ուրասին, կառչում է նույն տխրահեռակ 1294851 թվից: Նա ջանում է ապացուցել, որ հայերը Արևմտյան Հայաստանում կազմում էին բնակչության ընդհանուր թվի 13%-ից ոչ ավելին և դժվար էր անգամ մեկ վիլայեթի սահմաններում գտնել լոկ մեկ զավառ, ուր հայերը մեծամասնություն էին կազմում:²²

1970-ական թթ.-ից սկսած թուրքական կառավարությունը որդեգրեց առավել ակտիվ հակահայկական քաղաքականություն, այդ թվում նաև պատմագիտության դաշտում: Չարկ տրվեց Հայկական հարցով զբաղվող թուրք պատմաբանների նոր սերնդի պատրաստմանը և նրանց վերապատրաստմանը արտասահմանում, թուրք հեղինակների աշխատությունների եվրոպական լեզուներով հրատարակմանը: Միաժամանակ որոշակի աշխատանք կատարվեց արևմտյան պատմագիտական շրջանների պատվիրակման և դրանց թուրքամետ դիրքորոշման խրախուսման ուղղությամբ: Մեծ զումարներ հատկացվեցին ԱՄՆ-ի և Արևմտյան Եվրոպայի համալսարաններում թուրքագիտության ամբիոնների բացմանը, որոնց ղեկավարներ մշանակվեցին թուրքամետ գիտնականներ:

Թուրքական կառավարության ջանքերի շնորհիվ Արևմուտքում դիտվեց թուրքամետ ռեվիզիոնիզմի անմախաղեպ ծաղկում, որը շարուն

նակվում է առ այսօր:²³ Ռեվիզիոնիզմը բուն դեռ անգամ ամերիկյան այնպիսի հեղինակավոր ամսագրում ինչպիսին է *IJMES*-ը (Մերձավոր Արևելքի Ուսումնասիրությունների Միջազգային Ամսագիր), որն իր էջերը սկսեց տրամադրել թուրքական հեղինակների նորանոր կեղծիքներին: 1970-ական թթ. այդ համդեսի գլխավոր խմբագրի պաշտոնն էր զբաղեցնում Սթենֆորդ Շոուն, որը վայելում է թուրքական պատմության խոշորագույն մասնագետներից մեկի համբավը: 1977թ. նա իր՝ ազգությամբ թուրք կնոջ հետ միասին հրատարակեց «Օսմանյան կայսրության և ժամանակակից Թուրքիայի պատմությունը» երկհատորանոց աշխատությունը, ուր նա փորձում է գիտական հիմնավորումներ տալ նաև հայ բանկչության վիճակագրության մեծագիտություններին, նշելով, որ Օսմանյան կայսրությունում մալխքան պատերազմն ապրում էր ամենաշատը 1300000 հայ: Մեծ եղեռնը քննադատելով որպես վերաբնակեցում՝ Շոուն գտնում է, որ վերաբնակեցվածների թիվը կազմում էր ոչ ավել քան 400000 մարդ, ներառյալ նաև այն հայ ահաբեկիչների և ագիտատորների, որոնք ապրում էին սահմանամերձ քաղաքներում: Իսկ տեղափոխման ընթացքում մահացել է շուրջ 200000 մարդ, որոնք, զոհվել են ինչպես սովի, համաճարակների, այնպես էլ պատերազմական դրությունից բխող այլ պատժամներից: Նույն այդ պատժամները, շտապում է ավելացնել պատմաբանը, խլել են 2000000 մահմեդականների կյանք:²⁴

70-80-ական թթ. արևմտյան ակադեմիական լայն շրջաններ մուտք գործեցին օսմանյան պատմական վիճակագրությամբ զբաղվող նաև որոշ թուրք պատմաբաններ, որոնցից ամենահայտնին Քեմալ Կարպատն է, իր «Օսմանյան բնակչության հաշվառումը և 1881/82-1893թթ. մարդահամարը» հոդվածով և «Օսմանյան բնակչությունը 1830-1914թթ. ժողովրդագրական և սոցիալական բնորոշումներ» ուսումնասիրությամբ:

Հեղինակն Օսմանյան վիճակագրությանն արժանահավատություն հաղորդելու համար թուրքական պատմագրության «բարի ավանդույթներին» համահունչ շարունակում է վիճարկել հայկական աղբյուրների, հատկապես Հայոց պատրիարքարանի տվյալների հավաստիությունը, օգտագործելով, մասնավորապես, անգլիական դիվանագիտական աղբյուրները: Ըստ նրա, Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթներում գործող քրիստոնական ռազմական հյուպատոսները «կանոնավորապես մերժում էին Հայոց պատրիարքի վիճակագրությունը», որի նկատմամբ նրանք «մշտապես քննադատական մոտեցում էին ցուցաբերում»:²⁵

Պատրիարքարանի թվերը, իսկապես, որոշ դեպքերում չէին ընդունվում անգլիացի դիվանագետների կողմից, սակայն Կարպատը «մոռացնում է» նշել, որ Օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության քննադատությունը շատ ավելի սուր էր, և այն մերժվում էր շատ ավելի վճռականորեն, քան հայկական տվյալները: Իսկ պատրիարքարանի տվյալները նույն այդ հյուպատոսների կողմից ոչ թե «մշտապես» քննադատության էին ենթարկվում, այլ, ընդհակառակ, շատ հաճախ արժանացնում էին վստահության և ընդունվում էին որպես արժանահավատ: Մասնավորապես, իր, 1881թ. հունիսի 11-ին Թուրքիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Դաֆֆերինին ուղղված զեկուցագրում, «Թուրքիստանի և Թուրքական Հայաստանի հյուպատոս»²⁶ մայրը Հենրի Թրոտտերը, ում ինքն իսկ՝ Կարպատը քննադատում է որպես «վիճակագրության և քարտեզագրության մեջ վարժված»²⁷ անձնավորություն, գրում էր, որ պատրիարքի վիճակագրական

աղյուսակներն էրգրումի, Բիթլիսի, Վանի ու Խարբերդի հայ բնակչության վերաբերյալ արժանահավատ են և, մեջքերում ենք, «իրականությունից ոչ հեռու»:²⁸ «Եւ ուշադրությամբ քննել եմ վերջերս պատրիարքի կողմից ներկայացված թղթերը և չեմ գտել որևէ քան, ինչը կարող էր ստիպել ինձ փոխել իմ կարծիքը մահմեդականների և քրիստոնյաների հարաբերակցության վերաբերյալ, - շարունակում է նա: - Աղյուսակները խնամքով կազմվածի տպավորություն են թողնում: ... Արդարև, Պատրիարքարանի թվերն ավելի մանրամասն են և առավել ճշգրիտ, քան մեր տրամադրության տակ եղած ցանկացած որևէ այլ տվյալ»:²⁹ Նույն զեկուցագրում Թրոտտերը բողոքում է դեպիսանի, որ «Դիարբեքիի և հատկապես Խարբերդի քրիստոնեական տարրի պաշտոնական հաշվարկները նկատելիորեն թերի են»:³⁰

Քանի որ 1844թ. Օսմանյան պաշտոնական մարդահամարի տվյալները քաջածանոթ են պատմագիտական լայն շրջաններին, Կարպատը, որպեսզի խուսափի մեղադրանքներից ոչ պրոֆեսիոնալիզմի և քացահայտ կեղծարարության մեջ, հարկադրաբար ներկայացնում է դրանք, չփորձելով, սակայն, քացատրություն տալ այն փաստին, թե ինչպե՞ս, մինչև Բալկանյան պատերազմը Օսմանյան կայսրությունում ըստ թուրքական պաշտոնական տվյալների բնակվող 2400000 հայ բնակչությունից Բեռլինյան վեհաժողովի որոշումների տակ թուրքական ստորագրությունների թանաքը դեռ չչորացած մնացել էր 1100000-ը: Թեև պատմաբանը անցողիկ կերպով նշում է, որ 2400000 թիվը արտահայտում է նախապատերազմյան իրավիճակը, երբ Օսմանյան Թուրքիան դեռ չէր կորցրել Կարսը, Արդահանը և Բաթումը՝ թողնելով ընթերցողին ինքնուրույն հանգել այն սխալ եզրակացությանը, որ այդ անհետացած 1300000 հայությունն ապրում էր Ռուսաստանին անցած շրջաններում: Իրականում, Կարսի վիլայեթի բնակչությունն այդ ժամանակ կազմում էր 300000 մարդ, որից 1/3-ն էր (այսինքն՝ շուրջ 100000-ը) հայ:³¹

Հայկական հարցին վերաբերվող թուրքական պատմագիտության «գլուխգործոցներից» է Կամյուրան Գյուրունի «Հայկական թղթապանակը» ուսումնասիրությունը, ուր համրագումարի են բերված հայագիտության ոլորտում թուրքական վերջին «նվաճումները»: Այն ունեցավ 4 հրատարակություն՝ թուրքերենով (1983, 1984, 1985 և 1988), 3 հրատարակություն՝ ֆրանսերենով (1983, 1984, 1985), 1985թ. գիրքը հրատարակվեց անգլերենով՝ միաժամանակ Նիկոսիայում, Լոնդոնում ու Նյու-Յորքում, և, վերջապես, 1993թ. Բաքվում լույս տեսավ նրա աղբյուրներին թարգմանությունը:³²

Հեղինակն իր գրքի մի առանձին գլուխ նվիրում է հայ բնակչության քվաքանակի հարցին: Նյութը, ի տարբերություն Ռուսի, նա ենթարկել է որոշակի խմբավորման՝ նվիրելով ենթագլուխներ հայկական, եվրոպական, և վերջում, իհարկե, Օսմանյան աղբյուրներին: Սակայն, օրինակ, ներկայացնելով հայկական աղբյուրները, ի թիվս իսկապես աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող Հայոց պատրիարքարանի և Գրիգոր Չոքրապի վիճակագրական տեղեկությունների, պատմաբանը զետեղում է և անթույլատրելի կերպով համեմատում է դրանց հետ ժամանակակից սփյուռքահայ պատմաբան Ռ. Հովհաննիսյանի ամսանցյալ նշանակություն ունեցող հաշվարկները:

Նույն շփոթն է տիրում գրքի եվրոպական աղբյուրներին նվիրված

ենթագլխում: Բառացիորեն հետևելով Ուրասին՝ հեղինակը կրկնում է նրա սխալը, կողք կողքի համեմատման կարգով ներկայացնելով դր Կոնստանտինի, Թոգերի, Փրայզի, Փաուելի, Լինչի, Զինեի և անգամ ժամանակակից պատմաբան Ուոքերի տարբեր տարիների և տարբեր տարածքային միավորների համար կատարված հաշվարկները:

Մի կողմ թողնելով այն համեմատմանը, որ եվրոպական տվյալները Գյուրունը, թուրքական այլ պատմաբանների օրինակով, օգտագործում է ընտրողաբար և մասնակիորեն, կասկածանքի տակ առնենք ընդհանրապես օտարերկրյա դիվանագետների և ճանապարհորդների տեղեկությունները՝ հայ ժողովրդի վիճակագրության ուսումնասիրության համար որպես ինքնուրույն և առաջնահերթ նշանակություն ունեցող սկզբնաղբյուրներ լինելու փաստը:

Արևմտյան ուսումնասիրողները, որոնք ճանապարհորդություններ էին կատարում Թուրքահայաստանով, իհարկե ո՛չ հնարավորություն և ո՛չ էլ նպատակ ունեին կատարել հարցի քիչ թե շատ խորը հետազոտություն: Նրանք, որպես հիմք ընդունելով տեղական սալմամբների վիճակագրական աղյուսակները, սահմանափակվում էին դրանց որոշակի սրբագրումով, ճանապարհորդության ընթացքում հավաքած սեփական կցկտուր տվյալներին և անձնական տպավորություններին համապատասխան: Մասնավորապես, Գյուրունի կարծիքով արևմտյան հեղինակներից հարցը «առավել հիմնովին ուսումնասիրած»³³ անգլիացի Լինչի և ֆրանսիացի Զինեի թվերը, համապատասխանաբար 1058000՝ 1896թ. (Թուրքահայաստանի համար) և 1181066՝ 1892թ. (Ասիական Թուրքիա), կրում են թուրքական պաշտոնական վիճակագրության ճշդ ազդեցությունը: Ինքը՝ Լինչը, նշում է, որ Էրզրումի, Բիթլիսի և մասամբ Վանի վիլայեթների վիճակագրական աղյուսակները կազմելիս թվերը նա վերցրել է օսմանյան պաշտոնական տվյալներից և տեղ գտած թերհաշվառման սխալները շտկելու համար հարկավոր է այդ թվերին ավելացնել մեծ տոկոս:³⁴

Երբ Լինչը կատարում է իր հաշվարկները, հիմնվելով անձնական տպավորությունների վրա, պատկերը բոլորովին այլ է: Օրինակ, խոսելով Վանի վիլայեթի բնակչության մասին, նա գրում է, որ այնտեղ «հայերը, մահմեդական բնակչության թվաքանակին համեմատ, մեծ ուժ են կազմում»: «Եթե վերցնենք վիլայեթն ամբողջությամբ, - շարունակում է նա, - ապա նրանք 1/3-ով գերազանցում են մահմեդական բնակչությանը: Վան քաղաքում մահմեդականների և հայերի հարաբերակցությունը, մոտավորապես, մեկը երկուսի է»:³⁵

Ինչ վերաբերվում է 19-րդ դարի վերջի Օսմանյան վիճակագրության ամենահայտնի ուսումնասիրողի համբավը վայելող Վիտալ Զինեի տեղեկություններին, ապա դրանք ևս չունեն ինքնուրույն աղբյուրագիտական նշանակություն, քանի որ, ինչպես ակամա խոստովանում է ինքն իսկ՝ Կարպատը, Զինեն, ինչպես և «առավել արժանահավատ» այլ եվրոպական հեղինակները «հիմնում էին իրենց աշխատությունները Օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա»:³⁶ Ինքը Զինեն, օգտագործելով թուրքական վիճակագրությունը, միաժամանակ քննադատում է այն, նշելով, որ «մարդահամարի այնքան օգտակար և հետաքրքրական գիտությունը ոչ միայն մուսը չի գործել Թուրքիայի սովորությունների ու բարքերի մեջ, այլև իշխանությունները գիտակցաբար մերժում են այն: Բուն պաշտոնական մարդահամարը քացարձակապես թերի է Թուրքիայում»:³⁷ Սփյուռ-

քահայ պատմաբան Մարգիս Կարաջյանի հաշվումներով Քիմենյի տվյալները 50-60 %-ով նվազ են իրական թվերից:³⁸

Այսպիսով, նվազեցնելով նախապատերազմյան հայ բնակչության իրական թիվը, թուրք և թուրքամետ պատմագրությունը երկու նպատակ է հետապնդում՝ արժեզրկել հայ ժողովրդի Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ պահանջատիրությունը և այն հիմնավորող փաստարկները, կեղծ վիճակագրությունն օգտագործել որպես ցեղասպանության ժխտման ևս մեկ փաստարկ: Այսուհանդերձ, ճշմարտությունը երբեմն ի հայտ է գալիս որոշ թուրք հեղինակների երկերում: Օրինակ, Օսմանյան կայսրության պետական ծառայության մեջ իրենց դրսևորած հայերին նվիրված ուսումնասիրության մեջ թուրք պատմաբան Չարկը, վկայակոչելով ոմն եվրոպական աղբյուր, նշում է, որ 1897թ. երկրում հայերի թիվն անցնում էր 2400000-ից:³⁹

Թուրքական մի այլ պատմաբան՝ պրոֆ. Ակգյունը «Հյուրիենթ» թերթում 1987թ. ապրիլի 27-ին տպագրված իր հարցազրույցում նշում է, որ թեև ներկայումս հրապարակում առկա են տարբեր իրարամերժ թվեր, սակայն, իր կարծիքով, հարցի վերաբերյալ ամենաարժանահավատ տվյալները տալիս է հայ պատմաբան Բասմաջյանը, ըստ որի նախապատերազմյան Թուրքիայում ապրում էր 2380000 հայ: «Թիվը պետք է լինի երկու-երեք միլիոնի արանքում», - եզրակացնում է նա:⁴⁰

Ամփոփենք. 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում Հայկական հարցի միջազգայնացմամբ Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության վիճակագրությունը դարձավ քաղաքական շահարկումների առարկա: Այդքանով իսկ նվազեցման միտում ունեին և՛ սուլթանական կառավարության կողմից, ինչը բնական է, և՛ եվրոպական դիվանագիտության, և՛, ինչու չէ, նաև Հայոց պատրիարքարանի կողմից շրջանառության մեջ դրված թվերը: Ուսումնասիրողի նպատակը պետք է լինի՝ քացահայտել, վեր հանել նշված շրջանակների ժողովրդագրական-վիճակագրական թվախադի քաղաքական, տնտեսական դրդապատճառները և տալ այդ խնդրի իրական պատկերը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ¹ McCarthy Justin. Armenian terrorism: History as a Poison and Antidote, Newspot Turkish Digest (May 11, 1984), p. 6.
- ² Տես՝ Լևոն Վարդան. Հայկական տասնեինգը թուրք մատենագիտության և մամուլին մեջ և մենք, Պեյրոթ, 1998, էջ 69:
- ³ Խաթանասյան Ե. Հայոց թիվը, Բոսթոն, 1965, էջ 8:
- ⁴ Տես՝ Увязини М. А. Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, СПб., 1853.
- ⁵ Саркисян Е. К. Административная и демографическая политика Османского правительства в Западной Армении. В сб. Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, т. V, Турция, Ереван, 1970, стр.367.
- ⁶ Համբարյան Ա. Ազրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914), Երևան, 1965, էջ 43:
- ⁷ Ճակատագրական պայմանագրեր, ժողովածու, կազմեց Ազատյան Հ. Գ., Երևան, 1998, էջ 60:
- ⁸ Dadrian Vahagn N. Warrant for Genocide, New Branswick, New Jersey, USA, 1999, p. 173.

- ⁹ Küçük Cevdet. The Armenian Population in Anatolia in the Nineteenth Century, in The Eastern Question: Imperialism and the Armenian Community. Ankara, 1987, p. 79.
- ¹⁰ Dadrian Vahagn N. Գշվ աշխ., էջ. 173.
- ¹¹ Բղիյան Ա., Բղիյան Մ. Հարազատ պատմություն Տարուն, Կահիրե, 1962, էջ 22:
- ¹² Gürün Kamuran. The Armenian File, The myth of Innocence Exposed, N.Y., 1985, p. 86.
- ¹³ Նույն տեղում:
- ¹⁴ Uras Esat. Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi. Ankara, 1950. Մեքերումներն ըստ անգլերեն հրատարակության՝ Esat Uras, The Armenians in history and the Armenian Question, Ankara, 1988.
- ¹⁵ Ibid, p. 357
- ¹⁶ Ibid, pp. 356-357
- ¹⁷ Gökbilgin T. Milli mücadele baslarken. Mondros mütarekesinden Sivas kongresine. Birinci kitap. Ankara, 1959. Kocas Sadi, Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkeleri, Ankara, 1967. Այս աղբյուրներից մեր հետագա մեքերումներն ըստ՝ Новая и новейшая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, Ереван, 1993.
- ¹⁸ Новая и новейшая история Армении..., стр. 27
- ¹⁹ Там же,
- ²⁰ Մահալյան Ռ. Զեղապատմության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 288:
- ²¹ Новая и новейшая история Армении..., стр. 27.
- ²² Саркисян Е. К. Административная и демографическая политика Османского правительства в Западной Армении. В сб. Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, т.V, Турция, Ереван, 1970, стр.371
- ²³ Hovhannisian Richard G. Denial of the Armenian Genocide, Australia, 1997, p. 37.
- ²⁴ Shaw Stanford J. and Kural Ezel. History of the Ottoman empire and Modern Turkey, vol. 2, N.Y. 1977, pp. 315-316.
- ²⁵ Karpat Kemal H. Ottoman population 1830-1914, The University of Wisconsin Press, 1985, pp. 52-53.
- ²⁶ Dadrian, Գշվ. աշխ., էջ 172:
- ²⁷ Karpat, Գշվ. աշխ., էջ 53:
- ²⁸ Dadrian, Գշվ. աշխ., էջ 172:
- ²⁹ Նույն տեղում:
- ³⁰ Նույն տեղում, էջ 173:
- ³¹ Саркисян. Указ. соч. стр. 363.
- ³² Տես՝ Լևոն Վարդան. Գշվ. աշխ., էջ 115:
- ³³ Gürün, Գշվ աշխ., էջ 84.
- ³⁴ H. F. B. Lynch. Armenia. Travels and Studies, vol. 2 The Turkish provinces. N. Y. 1988, p. 413.
- ³⁵ Новая и новейшая история Армении..., стр. 28.
- ³⁶ Karpat, Գշվ աշխ., էջ IX.
- ³⁷ Հովհաննիսյան Պ. Հ. Նիկողայոս Արմենց և Հայկական հարցը, ՊԲՀ, 1999 N 1, էջ 137:
- ³⁸ Karajian Sarkis J. An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915-1918, The Armenian Review 25 (Winter 1972), p. 9.
- ³⁹ Çark Y.G. Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953, Istanbul, 1953, p. 240.
- ⁴⁰ Marashlian. Politics and Demography. Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire, Cambridge, MA, 1991, p. 38.

Резюме

Вопрос численности армян в Османской империи накануне Первой мировой войны в турецкой историографии.

Роберт Татоян

В статье анализируются основные тенденции освещения турецкой историографией вопроса о численности армян в Османской империи накануне Первой мировой войны. Преуменьшая численность предвоенного армянского населения Западной Армении турецкие историки используют фальсифицированные данные в качестве одного из основных доводов плановой кампании отрицания Геноцида 1915 года. В статье доказана несостоятельность аргументов турецких историков (Э. Урас, С. Кочаш, Т. Гекбилгин, К. Гюрун, К. Карпат и др.), которые путем выборочного привлечения некоторых предвзято настроенных зарубежных дипломатических источников пытаются обосновать основанные на фальсификациях данные, проведенных султаном Абдул-Гамидом II, а затем и младотурецким правительством так называемых переписей населения, в которых численность армян в Османской империи представлена 2,5-3 раза ниже их реального числа.

Summary

Question of Number of the Armenians in Ottoman Empire on the Eve of the First World War in Turkish Historiography.

Robert Tatoyan

In the article the basic tendencies of lighting by Turkish historiography of a problem about number of the Armenians in Ottoman Empire on the eve of the First World War are analyzed. By diminishing the number of pre-war Armenian population of Western Armenia Turkish historians use the forged data as one of the basic arguments in systematic campaign of denial of genocide of 1915. The author shows insolvency of arguments of the Turkish historians (E. Uras, S. Coçaş, T. Gökbişgin, C. Gürün, K. Karpāt etc.), which by selective engaging of some prejudicedly tuned foreign diplomatic sources attempt to justify the data, based on falsifications, conducted by the sultan Abdul Hamid II and then by Young-Turk government of so-called population censuses, in which the number of the Armenians in Ottoman Empire is presented 2,5-3 times below than their substantial number.